

ziánus fizikával való összeházasítása által, s ez lett több mint fél évszázadra a magyarországi református főiskolák filozófiai oktatásának alapanyaga, egyben pedig egy olyan, a skolasztikus múlttal gyökerében szakító, modern világnézetnek az alapvetése, amelyre a XVIII. században majd ráépülhetett a newtoni világkép és a felvilágosult világnézet befogadása.

VEKERDI LÁSZLÓ

„Azért... csak tanítton taníts”

Lényegében már Bethlen Miklós elmondotta Önéletírásában azt a keveset, amit Apáczai Csere János (1625—1659) rövid életéről tudunk. Ő, Apáczai hálás és fényes tehetségű diákja írta fel legszebben mesterének jellemképletét is: a tragikus sorsú nagy tanár vonzó és imponáló képét. Életrajz és sorsképlet persze az ő *Önéletírásában* még szerves emberi egésszé ötvöződött, később azonban egyre inkább elvált egymástól. Apáczai életéről, illetve életkörülményeiről Gyalui Farkas és Herepei János türelmes kutatásain kívül alig-alig hoztak felszínre újabb adatokat, az Apáczai-sors ellenben eltérő interpretálások hosszú során keresztül valóságos művelődéstörténeti példatárrá terebélyesedett. A pedagógiai reformer, a nyelvművelő, a nemzetnevelő, a kultúrközvetítő, a kartezianizmus úttörője, a puritánus forradalmár, a modern természettudományos oktatás előharcosa s még jó néhány, a maga korában éppen divatos szerep költözött Apáczai mindössze 35 évének szerény adataiba. Bán Imre hatalmas Apáczai-monográfiájáé az érdem, hogy rendet teremtett az interpretációk kavargó zúrzavarában.

Bán Imre a modern irodalomtörténeti analízis korhűsége hitelesített eszközeivel vizsgálja sorra Apáczai műveit. Mindenekelőtt — s ez „enciklopédikus” szerzőről lévén szó, különösen fontos — pontosan megállapítja Apáczai forrásainak a spektrumát. Ez az irodalomtörténeti spektrálanalízis azután mintha elhalványítaná a korábban erősen hangsúlyozott karteziánus színeket. Tévedés ne essék: Bán Imre ezt így — hiszen elsőrangú történész — sehol le nem írja. Ellenkezőleg, ahol lehet, hangsúlyozza Apáczai — gyanítható inkább, semmint bizonyítható — kartezianizmusát. De ahol és ahogyan szembesíti a forrásokat az Apáczai-féle átírásukkal, azonnal szembetűnik Descartes nagy ritkasága. Ames, Ramus, Fennerus, Regius, Scribonius, Fortius, Comenius, Althusius és mindenekelőtt Alsted hasonlíthatatlanul gyakrabban szerepelnek Apáczai forrásaiként a mintakép- és példaképként elfogadott és dicsért Descartes-nál. A *Magyar Enciklopédia* latin bevezetőjén, csillagászati-meteorológiai helyein, a gyulafehérvári beszéd vázán s a kolozsvári *Disputatio de mente humana* Regiusszal vitázó érvein kívül úgyszólván sehosem érhető tetten a „karteziánus” Apáczai. A *Magyar Enciklopédia* forrásanalízise inkább azokhoz a „Természet Könyvében” lapozgató „naturalista” humanistákhoz sorolja őt, a „szélelbélelt szótovagokhoz”, akiket annyira megvetett Descartes. Különösen a könyv növénytani, állattani, mezőgazdasági, ásványtani és kronológiai részéről szólva mutatja meg szépen Bán Imre, hogy milyen mélyen gyökeredzett ebben a reneszánsz-humanista tradícióban Apáczai. Annyira mélyen, hogy észbe sem jutott humanista naturalizmusát kartezianizmusával összeegyeztetni vagy pláne korrigálni. A *Magyar Enciklopédia* szerzője olyan otthonosan mozog a korabeli arisztoteliánus és pliniuszi növény- és állatleírás különlegességektől és csodáktól hemzsegő humanista világában, mintha soha-

sem olvasta volna Descartes-ot. Hasonlóképpen, a két nagy beszéd, a gyulafehérvári és a kolozsvári műfaji elemzése is a humanista retorika kiváló ismerőjének s alkalmazójának mutatja Apáczait; Ramus, Keckermann (1571—1609), Althusius, Voet és Alsted tanítványának. Mindez azonban jól megérett vállalt kartezianizmusával. Éppen ez a kartezianizmus volt az a többlet, figyelmeztet reá Bán Imre, ami kiemelte Apáczai enciklopédikus nevelési törekvéseit a kor hasonló jellegű panszofisztikus mozgalmából és protestáns skolasztikájából. Viszont azt is ismételt hangsúlyozza, hogy Apáczait „vallásos vilásképe” több ponton is „megakadályozta mestere gondolatvilágának teljes megértésében. . . . Igazán jelentőset kartezianizmusával, a világi tudományosság megbecsülésével, demokratikus egyházi és politikai elveivel, pedagógiai reformterveivel hozott, de mindez puritánus eszmén belül, velük egysúlyban alakult ki”. Vagy ahogyan Mátrai László szellemesen megfogalmazta: „Descartes dualizmusának, a materialista fizika és az idealista metafizika ellentmondásának Apáczai gondolkodásában egy kezdetlegesebb ellentmondás felel meg: a puritán hit és a racionalista tudás ellentéte. Ez az ellentét feloldhatatlanul marad Apáczai tanításában (mert nem is feloldható), de érzelmileg, szubjektíve feloldódik Apáczai világnézetében azon az alapon, hogy a puritanizmus a legracionalistább hit, és a kartezianizmus a leghívőbb racionalizmus abban az időben.” A pedagógus és a filozófus Apáczai így meg is találta volna hát a helyét a természettudomány felé hajló humanizmus, a puritanizmus és a kartezianizmus koordináta-hármasával képzett térben. Nem is annyira az ő helye kérdéses többé, hanem a „téré”: lassan, alig észrevehetően ugyanis megváltoztak körülötte a XVII. század koordinátái.

*

A leglátványosabbak valószínűleg a „puritanizmus” változásai voltak. A XIX. század végén s a XX. század első felében nagyon határozott képet rajzoltak maguknak a történészek a puritanizmusról, helyesebben talán a „puritánról”. Szorgalmas, józan, kritikus, okosan önző, a munkát s a belőle felhalmozódó vagyont értékelő emberekként írták le őket, akik azonban hitbéli, egyházzervezeti és rituális kérdésekben feltűnő — ti. a modern történészeknek feltűnő — makacssággal ragaszkodtak a hivatalos protestáns egyházakétól eltérő nézeteikhez. Az előbbi tulajdonságaik miatt szinte önként kínálkoztak a „kapitalista gazdálkodás” és a „természettudományos világnézet” terjesztői, illetve megteremtői gyanánt, utóbbi makacsságuk pedig megmagyarázta, hogy úgyszólván mindenütt konfliktusba kerültek a hivatalos protestáns egyházakkal, s ahol az egyház — mint Angliában s többé-kevésbé Erdélyben is — szervesen szövődött az állammal, ott a fennálló államrenddel is. Anglia XVII. századi természettudományos—matematikai előretörése, az új, polgári gazdasági formák ottani kifejlődése és a századközepi nagy forradalom mind csábítóan egységes és egyszerű magyarázatra talált a puritánus mozgalomban, s Európa többi országainak azután már csak követni kellett — több-kevesebb késéssel — az Angliában kialakult kész polgári-természettudományos mintát.

Ám idő múltával, ahogy alaposabban megismerték a XVII. századi szövegeket és körülményeket, kétségek kezdtek ki a szép konstrukciót. A XVII. századi „puritán” — megfelelő időtávlatból — mind jobban kezdett hasonlítani a XIX. századvég és a századforduló liberális polgáreszményéhez, s végül a XVII. században nagyon kevés „igazi” puritán maradt, kivált a természettudomány—matematika—technológia korai nagy képviselői között. Kiderült, hogy Lord Bacon, Gilbert, Harriot, Harvey, Barrow, Wallis, Boyle, Hooke, Flamsteed, Newton, Ray, Halley, Wren, Gregory, Willis, Sydenham egyáltalában nem vagy csak jelentékeny történetírói erőszak árán nevezhető puritánnak. S még az olyan hasznos „busybody”-k is, mint a Royal Society létrehozása körül sürgölődő és a Forradalom alatt számos királyságot tudós munkalehetőségét megóvó John Wilkins, végső soron inkább bizonyultak opportunistának, mintsem „igazi” puritánusnak. Ha valahol, hát inkább a költők és írók között kell keresni a mozgalom meggyőződéses híveit, azonban Milont vagy pláne Bunyant édeskevésbé érdekelte a természettudomány és a polgári haladás. Így azután a puri-

tanizmus és a természettudományos világkép genetikus összefüggését állító tan hívei lassanként egyetlen kulcsfigurára koncentrálták érvelésüket: Samuel Hartlibre. Ez a Londonban élő német emigráns sokáig csakugyan valóságos történészalomnak bizonyult. Adatszerűen és hiteles szövegek alapján nagyon keveset lehetett róla megállapítani, annál több szóbeszéd s legenda keringett viszont körülötte. Ismert újszólólván mindenkit a századközép vallásos, politikai és természettudományos mozgalmában, s igen alkalmas személynek látszott, hogy a háttérből, „láthatatlanul”, ő irányítsa közvetlen sugalmazással vagy puritánus elvbarátai közvetítésével a kor tudományos mozgalmait, kivált a Royal Societyt később majd megalapító tudósok tevékenységét. A Royal Society eredetére vonatkozó intézmény- és tudománytörténeti kutatások azonban mind gyanúsabbá tették, hogy vajon volt-e egyáltalán valami szerepe Hartlibnek a híres intézmény létrejötté körül, legutóbb pedig váratlanul előkerült Hartlibnek egy csomó levele s kézírata, amiket a XVII. századi angol tudomány ma élő legnagyobb ismerője, A. R. Hall megvizsgált, és meglepődve vette észre, hogy Hartlibnek nemcsak a Royal Societyhez, de a modern természettudományhoz s a technológiához sincs az égvilágon semmi köze. Ezeknek a leveleknek és kéziratoknak az alapján Hartlib szabályos reneszánsz utópistának bizonyult; olyasféle „hermetikus mágus”-nak — mint Paracelsus vagy Johann Valentin Andreae —, akinek „kinyilatkoztatottak” a Titkok — Arcanae —, és terjesztésükkel — persze titkosan — a Korok Végének, az „Idők Teljességének” az eljövételét készíti elő. Ez az apokaliptikus vizionáriusssága és chilazmusa tán közelíthette a puritanizmustól a protestáns miszticizmus felé hajló fanatikuskhoz, de a természettudományos világképhez semmiképpen sem. Hisz az utóbbi épp a Paracelsusok és Johann Valentin Andreaeak, a reneszánsz „mágusok” és „hermetikus filozófusok” világképét győzte le s váltotta fel, késhegyig menő, de gyakran alig-alig tudatosuló eszmei, lelkiismereti és szervezeti harcok árán. Ennek a hatalmas küzdelemnek voltak vezető gondolkozói, és váltak már a maguk korában szimbólumaivá Galilei és Descartes. Karteziánusnak lenni tehát nem föltétlenül jelentette Descartes tanainak az alapos ismeretét vagy éppen a megértését. Egyébként is Descartes matematikája olyan nehéz s olyan mély volt, hogy azt soha senki, talán még maga Descartes sem értette teljesen. De megérthető s követhető volt Descartes határozott, végleges kiállása a hermetikus filozófia ellen, s így Descartes filozófiája valóságos szellemi mágnesként irányította Európa-szerte az önmagukban ide-oda ingadozó picit elmemágneseket, megerősítette és véglegesítette — anélkül, hogy föltétlenül tudatosította is volna — szembefordulásukat a reneszánsz természetfilozófiával. Ez a kollektív szellemi kooperatív jelenség, ez a hatalmas erőterhatás az, amit „kartezianizmusnak” nevezünk. Karteziánusok természetesen egyaránt akadtak katolikusok és protestánsok, puritánok és janzenisták, de még independensek és jezsuiták között is; legtöbben tán a kálvinista jellegű protestánsok között, a lényeg azonban mindenképpen az, hogy a természettudományos megismerés útjára kizárólag galileista—karteziánus alapokból kiindulva lehetett lépni. Eleve rosszul exponált kérdés tehát a „vallás” és a „természettudományos világkép” kapcsolata. A valódi probléma a természettudományos világkép és a kartezianizmus összefüggése; ez viszont annyira természetes, hogy egyáltalában nem is kérdés. Ez a jelentősége s jelentése Apáczai jókori kartezianizmusának, s e mellett igazán eltörpül az, hogy értette-e Descartes matematikáját vagy sem. Voltaire se értett egyetlen kukkot sem Newton matematikai fejtegetéseiből, még sincs senki, aki nála többet tett volna a természettudományos világkép soron következő fázisának, a newtonianizmusnak a terjedéséért. Descartes, úgy lehet, inkább csak példájával és tendenciájával, mondhatnánk szinte jelszökeként hatott az ifjú erdélyi gondolkozóra. A *Magyar Enciklopédia* határozott kartezianizmus nélkül azonban aligha irányulhattak volna az ide-oda lengő magyar elmék az új irányába, s ki tudja meddig mozogtak volna még fel s alá egy mind reménytelenebbül elavuló hermetikus-mágikus szellemvilágban; Paracelsus (1494—1541), Johannes Alsted (1588—1638), Bisterfeld (1605?—1655), Comenius (1592—1671), Johann Valentin Andreae (1586—1654) és Hartlib (1600?—1662) világában.

*

Apáczai természetesen reneteg mindent átvesz tőlük, méghozzá szó szerint és forrásai megnevezésével. [Utóbbi mellesleg külön becsületére szól, hisz az efféle szerzői tisztesség akkoriban sem volt általános.] A *Magyar Enciklopédia* mégis merőben eredeti mű, mert nem az a lényeg, amit elődeitől átvesz, hanem amit kihagy. Kihagy ugyanis mindent, ami nem mutat vagy nem fordítható a karteziánus erőter irányába. A növénytani és az állattani részbe bekerült ugyan jó néhány — mai szemmel — különös vagy éppen megmosolyogni való elképzelés, azonban teljes joggal hangsúlyozza Bán Imre, hogy Apáczai lényegében ilyenkor is „kora legjobb tudományosságát veszi át”. A biológia XIX. századi nagy forradalma előtt ezen a területen még nagy bizonytalanság uralkodott, s a karteziánizmus sem tudta elválasztani mindig az állattant az állatmeséktől. Ellenben csaknem csalhatatlan irányítónak bizonyult mindenütt, ahol asztrológiai, alkímiai vagy demonológiai eszmék, mikrokozmosz—makrokozmosz analógiák, okkult jelenségek, paracelsusi korrespondenciák, különféle antipátiák és szimpátiák, *mirabilia* és *Arcanae* megítéléséről — és elvetéséről — volt szó. A kor prekarteziánus német gondolkozása lényegében ezt a hermetikusság világszemléletet képviselte; olykor a *Malleus maleficum* — a hírhedt „*Boszorkánykalapács*” —, olykor pedig Kepler vagy Comenius szintjén, többnyire azonban afféle jó átlagteljesítményekben, mint amilyen Alsted professzor enciklopédiája volt.

Az 1584-ben alapított Herborni Egyetem, ahol Alsted, Piscator, Bisterfeld, Comenius egyaránt tanult és működött — a szigorúan melanchtoni vonalhoz ragaszkodó Wittenbergával ellentétben —, a protestáns paracelsusi—Valentiniánus filozófiának az egyik melegágya volt. S ezt sugározta szerte Európában, kivált amikor a harmincéves háború szenvedései sok professzorát és diákját hosszú emigrációra kényszerítették. Nem maradtak hatástalanul ezek az eszmék a természettudományos—technikai kor nagy megálmódójára, Bacon Lordra sem; jórészt ez okozta — amint legutóbb P. M. Rattansi demonstrálta — Hartlibnek s körének vonzalmát a lordkancelár iránt. De Bacon eszméiben, s magában a német hermetikus filozófiában is számos részlet akadt, ami karteziánus kontextusban is megállotta a helyét; a cambridge-i platonisták, Anglia első karteziánusai csakugyan el is végezték ezt a nagy szűrést, és ezáltal megteremtették a kellő alapot Newton hatalmas szintéziséhez. Ha kisebb mértékben és szerényebb körben, de hasonló munkával szolgált hazájának Apáczai is, s noha az ő fáradozásait nem követte Newton, egyáltalában nem múltak el nyomtalanul, amint azt ismét Bán Imre igazolja legszebben nagy monográfiájában.

*

Esze Tamás egyik mesteri tanulmányában (amit még Ilia Mihály baráti — és szerkesztői — figyelme juttatott a kezembe) Misztótfalusi Kis Miklós *Mentségének* egy megjegyzéséből kiindulva kifejti, hogyan jutottak a török hódoltság alatti Baranyába iskolai tankönyvek a XVII. század második felében a messi Kolozsvárról. S nemcsak könyvek, hanem tanítók is. Elsőként Gyimóti István, aki veresmarti mintaiskolájával, úgy látszik, megkedveltette a környéken a tisztességes iskoláztatást. Karancs község bírása és esküdtszei például 1679-ben a kolozsvári kollégiumból kértek iskolamestert. „Ez a folyamodvány — írja Esze Tamás — szép bizonyíték a Baranyában történt változásról: egy kicsiny falu előljárói annyira szívükön viselik iskolájuk sorsát, hogy mikor mestert keresnek belé, nem elégszenek meg valami vagabundos diákkal, vagy írást tudó falusi mester szolgálatával, hanem »academikus rectort« kérnek a kolozsvári híres kollégiumból. S költséget, fáradságot nem kímélve, követeket küldenek érte.” Török—tatár dúlások, szörnyűséges pusztítások és inségek ellenére is élt s hatott tehát Magyarországon s Erdélyben a tanulás és a tanítás becsülete. És ezzel együtt a könyveké.

A könyvek száma Erdélyben — amint Dankanits Ádám úttörő kvantitatív művelődéstörténeti vizsgálatai megmutatták — a XVI. század közepe táján ugrásszerűen megnőtt; nemcsak a külföldről bevitt, hanem az ott nyomtatott könyveké is.

Dankanits a könyvcirkuláció alapján egyenesen „olvasási robbanás”-ról beszél. „Még az annyira szűk körhöz szóló művek is, mint amilyen például a heliocentrizmus kopernikuszi alapkönyve volt, az őskiadás megjelenése után néhány évvel feltűnnek hazai könyvgyűjtőnél.” A könyvcirkuláció hirtelen megnövekedése a tanulás és a tudásterjedés forradalmi változásával függött össze. A XVI. század közepe táján — ez Dankanits exact vizsgálatainak legfőbb tanulsága — hirtelen megváltoztak a kulturális információk kommunikációs formái és keretei. És ez a változás forradalmi fordulat lehetőségét teremtette meg az értelmiség képződésében. „A középkori diák külföldről fejében és néhány kéziratban tárolt tudással tér vissza, később a poggyászába a kézirat mellé nyomtatvány is kerül — a lényeg azonban nem változik. Az információ hordozója az ember. A tizenhatodik század dereka körül a helyzet megváltozik: a könyvet helyben állítják elő, azért, hogy helyben is ki lehessen képezni értelmiségieket.” A nagy fordulat teljes kiaknázását s a polgári értelmiség megerősödését Erdélyben — s Magyarországon is — megakadályozta a XVI. század végétől kezdve újra mind jobban elhatalmasodó feudális világ s véle szövetségben az egyházi ortodoxia. „Bethlen, Apáczai és Misztótfalusi ebben a megvilágításban már nem a fénykor alakjaiként, hanem a fénykor visszaállítására reménytelenül törő és jobbára bukásra ítélt héroszokként tűnnek fel előttünk. Ami Honterusnak és Heltainak, egy polgári irányba tartó század polgári közegben működő fiainak sikerült, nem sikerülhetett egy visszafeudalizálódó század polgári környezet nélküli értelmiségieinek.” Igen, csakhogy egyrészt ez a visszafeudalizálódás meglehetősen általános jelenség volt a XVII. században, másrészt pedig — amint Makkai László a magyar puritánusokról szóló monográfiájában igazolta — a XVII. század első felében még folytatódott az az elsősorban bortermelésre és állattenyésztésre alapuló mezővárosi föllendülés, ami természetes polgári környezet gyanánt szolgált a honi értelmiségnek. S harmadsorban és legfőképpen pedig a XVII. század során az erdélyi és a magyarországi protestáns diákok leginkább abba az országba jártak egyetemekre, ahol nemcsak a visszafeudalizálódás volt viszonylag legkisebb mértékű, hanem a legelvezenebben élt tanulás—tanítás—könyv Dankanits feltárta értelmiségképző hagyománya is.

*

„Hatalmas művelődési energiák feltörése tette a XVII. századi holland egyetem működését elsőrangú kulturális jelenséggé, az »aranykor« egyik legnagyobb teljesítményévé” — írja Wittman Tibor Németalföld aranykorát tárgyaló szép könyvében. Sorban elemzi is ezeket a művelődési energiákat; legfontosabbakként a könyv tömegcikké válását, a tanulás és a tanítás egyetemit megelőző szintjeinek gondos és ésszerű megszervezését, valamint a (részben látszólagos, részben tényleges korlátok alatt s ellenére is élvezett) széles körű véleményszabadságot említhetnénk közülük. Az utóbbi különösen súlyosan esik latba, és igen jellegzetes. Még az olykor szörnyen heves viták és az oktalán tilalmak felett is valahogyan a tolerancia fényessége ragyog: Apáczai például nyugodtan vallhatta magát karteziánusnak, holott Gijssbert Voetnek (1588—1676), Descartes halálos ellenfelének volt a kedvenc tanítványa. A Hollandiában is föl-fölhorkanó vallási-eszmei türelmetlenséget talán az is enyhítette, hogy az egyetemek fölött végső soron az Állam rendelkezett; az Állam túlkapásai ellen pedig védett a hatalom provinciák s azon belül városok szerinti negosztása. Hollandia kultúráját — hangsúlyozta Huizinga — a sok egyenrangú város határozta meg; még a XVII. század során igen gyorsan növekvő Amszterdam sem nyomta vagy homályosította el soha a többi várost. A XVII. századi Hollandia kifejezetten és csaknem az egész országra kiterjedően városi táj. S ebben a városvilágban természetesen a polgár a központ. „Soha sehol a világon — állapítja meg Huizinga — nem jutott csekélyebb szerep a lovas embernek, a lovagnak, mint Hollandia történelmében és kultúrájában.”

Ennek a városi fejlődésnek és polgári jólétnek a bázisa elsősorban nem az ipari termelés, hanem a kereskedelem és a mezőgazdaság volt. A holland városok egy

része szabályos mezőváros volt. „Egyébként — hangsúlyozza Fernand Braudel — a XVIII. századig még a nagyvárosok is őrzik a mezei munkát. Nyugaton is megtalálhatók a lakosaik közt a pásztorok, mezőőrök, szántóvetők, vincellérek (még Párizsban is).” S ez a mezőgazdasági jelleg a XVII. századi Hollandiában már csak a földművelés ottani nagy minőségi ugrása miatt is különlegesen erős volt. Németalföldön és Angliában emelkedett — úgy 1600 körül — először és rendszeresen a gabonaneműek terméshozama a valósággal mesésnek látszó hétszeres fölé — egybűt akkor még csak 3-4-szeres volt —, s a közmondásos holland tisztaság is eredetileg mezőgazdasági célt: a sajtermelés minőségét szolgálta. A szárítás — szélmalomokkal hajtott szivattyúművekkel — állandóan új s új területeket nyitott meg; az öntözés csatorna- és zsiliprendszere pedig egyben a szállítás és a közlekedés gondjait is megoldotta. Ebben a világban szinte bárkiből feltaláló és megfigyelő válhatott. S ahogyan a kálvinista papok arra buzdították híveiket, hogy állandóan olvassák és maguk értelmezzék a Szentírást, az új természettudomány Hollandiában élő képviselői meg arra biztatták az embereket, hogy olvassanak képességeik szerint a Természet Könyvében. „Tanulatlan emberekkel — írja R. Hooykaas utrechti történetész-professzor a vallás és a természettudományos forradalom összefüggését elemző művében — gyűjtettek adatokat a teljesebb természetrajz és földrajz megszerkesztése végett; megbízták őket, hogy figyeljék meg a madarakat és a növényeket, az árapályt, az égi jelenségeket, az időjárást, a mágnesű elhajlását. A természet könyvének eme »általános papságát« természetesen nem csupán a teológiai párhuzam sugallta. Említettük már azt az egyszerű tényt, hogy hajósok és kézművesek nemegyszer megszegényítették — vagy éppen megalapozni segítették — a tudósok elméleteit. De ennek az új kísérleti tudománynak a szembesítése a bevett természetfilozófiával mégis erősen tetszhetett a protestánsoknak. Hiszen őket eleve arra tanították, hogy minden embernek saját felelőssége kell hogy legyen az igazság saját lehetőségei szerinti megkeresése. És arra, hogy meg kell szabadítsuk magunkat minden emberi tekintélytől, hogy annál teljesebben vethessük alá lelkünket Isten hatalmának.” Ez a józan, racionális, kritikus, reáliák iránt nyitott, mélységesen demokratikus és mélységesen hívő szemléletvilág fogadja a magyar diákokat Hollandiában. Ezt közvetíti, William Ames (1576—1633) filozófiája szerint formába öntve, Apáczai *Magyar Enciklopédiája*.

*

Zoványi Jenő úttörő könyve, Hazagh Mihály tanulmányai s még inkább Berg Pál monográfiája (*Angol hatások tizenhetedik századi irodalmunkban*, Bp., 1946.) óta a szakemberek jól ismerték már Ames — Amesiuss — jelentőségét az erdélyi s magyarországi kálvinista mozgalmak s irodalom történetében. De csak újabban Czeglé Imre szerencsés lelete s közlése nyomán derült ki, hogy 1624—25-ben nem kevesebb mint ötvenöt magyar diák hallgatta a franekeri egyetemen Amesiust, „közülük huszonhat disputációt is ír abban a kollégiumban, amit Amesiuss vezet”. Ők készítettek elő a magyar puritánus mozgalom harcoss vezetőjének, Tolnai Dali Jánosnak az útját, s az ő nyomdokaikon jár, sok évvel Amesiuss halála után, Apáczai is.

Mindig is tudták, Apáczai maga írja, hogy a logikában s a teológiában Amesiuss követi. De Amesiustól ered a *Magyar Enciklopédia* műfaja is. Apáczai műve ugyanis egyáltalában nem *úgy* enciklopédia, ahogyan például az Alstedé, s a korábbi és a XVIII. századi enciklopédiák egytől egyig. Egyáltalában nem kíván minden ismeretet felölelni, s cseppet sem törekszik semmiféle tartalmi teljességre. Nem kívánja, nemhogy a tudás, de még a tudományok összességét sem adni. A hagyományos tudós mesterségek (*ars* vagy *techné*) jellemzésére, bemutatására törekszik úgy, hogy a leírásból kiderüljenek általában a tudomány és specifikusan az egyes tudományok korlátai és céljai. Nem összegez vagy pláne föl sorol, hanem eligazít. Orientálódik és orientál. Az ő könyve a tudományos mesterségek, a különféle tanok elmélete. „Tan-tan”, ahogyan két évszázad múlva az Údvtan sorait papírokra rovtató Bolyai János fogja nevezni a maga korának igényeihez és szintjeihez tervezett elmé-

leti eligazítóját. „Meta-disciplina”, ahogyan Lee W. Gibbs nevezi — modern szóhasználatlaltal — a *Magyar Enciklopédia* műfaji mintaképe, Ames *Technometriáját*. A Módszert, amely a metafizika fölváltására volt hivatott.

*

A franekeri professzor mesterien megformált tanításán keresztül jut el Apáczaihoz ez a Módszer: a kor centrális polgári filozófiája és pedagógiai irányzata, a ramizmus.

Pierre de la Ramée (1515—1572) — Petrus Ramus — az utóbbi időkhöz nem tartozott a filozófiatörténetírás nemcsak hogy nagy, de még kedvelt „kis” alakjaihoz sem. Okos és rugalmas Arisztotelész-ellenessége sem volt elég — annyi kisebb kortársával ellentétben — a filozófiatörténeti üdvösséghez. A kálvinista történészek is inkább csak a hugenotta mártírt becsülték benne — a Szent Bertalan-éji vérengzéseknek esett áldozatul —, nem a gondolkozót. Érthető, hogy Apáczai lelkes és következetes ramizmusát is illett valamiféle jóindulatú, a maga korában is idejétmúltnak kijáró mentegetéssel kezelni.

Századunk harmincas éveitől kezdve azonban egyre több kutató figyelt föl Ramus gondolatainak s tanainak eredetiségére és tartós történelmi jelenlétére a XVII. század folyamán, olykor a legelső gondolkozóknál is. Joachim-Otto Fleckenstein például egyenesen a karteziánus matematika előkészítőjének tekinti. Ramus „divatba jött”, s ma már igen jelentős helyet juttat neki a filozófia- és tudománytörténetírás, kivált mióta Walter J. Ong kapitális Ramus-monográfiája (megelőzve MacLuhant hasonlíthatatlanul pontatlanabb, de sokkal hatásosabb bestsellerét) megfejtette, hogy mi volt a ramista gondolatok XVI. és XVII. századi nagy népszerűségének s elterjedtségének a titka. Ramus teremtette meg a kor nagy művelődéstörténeti fordulatához, az olvasás forradalmához, a „Gutenberg galaktikához” illő és szervesen hozzátartozó új logikát. Nem azért, mintha elsőrendű vagy — mai értelemben — különösebben „eredeti” gondolkozó lett volna. Ong atya legkevésbé sem állít ilyesmit, végig kimért tisztelettel kezelt ellenfeléről. Ellenkezőleg, azt fedezi föl s becsüli benne, hogy eredetiségre való törekvés nélkül és következetesen ragaszkodott ahhoz az ősi pedagógiai-egyetemi tradícióhoz, melyben szívvel-lélekkel élt. Ramus a középkori *facultas artium*, a *septem artes liberales* művészetét alakította át, ranszformálta a nyomtatott és olvasott könyvek logikája szerint.

A mindennapos használati eszközként forgatott könyvben fejezetekbe, táblázatokba, jegyzékekbe rendezhetőkké, indexelhetőkké váltak a dolgok: „tartalomká” „ögzítődött az addig inkább „diskurzus” formájában kifejeződő világ. „Abban a post-lutenberg korszakban, melyben a ramizmus virágzott, az irodalmi produkciókban „oglalt *tartalom* régebben még csak nem is gyanított státusra emelkedett. Az általános vélemény szerint a könyvek nem csupán kimondották az igazságot, hanem „tartalmazták”, mint valami igazság-dobozok.” Ezt a fundamentális transzformációt szolgálta a ramista logika. Egyszerűen azért, hogy az artista fakultás hagyományai szerint a tanítás szolgálatába állította az új eszközt, a könyvet. Az a sok elrendezés, lefiníció, disztinkció, dichotómia amit annyira kedvel a ramista logika, nem öncél s nem játék a szavakkal, hanem a tipográfia új lehetőségeit keresi az egyre hatásosabb, módszeresebb, világosabb tanítás érdekében. Ez a tanítás azonban — az egyetemek régi hagyományai szerint — tanulás is egyben. Hiszen „ami a tanulóknak világosabb”, az egyszerűen az, ami a gyakorlatban könnyebben »tanítható«. Ramus s a ramisták, így vagy úgy, értettek hozzá, miként elevenítsék meg a tanok (*artes*) lóadását. Innen már csak egy lépés az a következtetés, hogy az előadás a *magától* »világosabb«-ból vagy »a dolgok természetéből« és így »jobban ismert«-ből bomlik ki. Ezt a következtetést azonban nehéz volt bizonyítani, és jobbnak látszott megem próbálni. Egyszerűen föltételezték, hogy a »világosság« (amint az többé-kevésbé mérhető a tanításban) és az érthetőség azonos. De ezáltal már elő is készítették az utat a karteziánus vállalkozáshoz.” Vagy ahogyan Apáczai megfogalmazta a maga ramista-karteziánus meggyőződését: „Mihelt Isten segédelméből az tudomány dol-

gában valami küs ítéletet tehetsz, azon igyekezzél, hogy napotló-napestig taníthass. Ha penig minden disciplinában még magadot annyéra nem gyakorlottad, vagy munkád után még annyit nem gyűjtöttél, hogy egymásután sokáig cselekedhetnéd azt: azt taníts, az mit tudsz, külömb-küölömb helyyeken és órákon. Így semmi nem léssen nehéz, ha mindenkor rákészülés nélkül taníthatsz. Elég, ha csak egyy léssen is, az ki téged hallgasson. Azon közben a magad gyakorlása által csudálatos, mely nagy dolgok bőségét szerzed tennen magadnak. ... Azért minden magad mutogatását hátrahagyván, akar készülhess reá, s akar ne, csak tanítton taníts."

A nagy tanító halálát követő iszonytató évtizedek terhe alá görnyedt magyarságot, úgy lehet, egyes-egyedül ez a hit éltette, hogy pusztá létén felül értelmét is megőrizhesse.

JOHANNES APACIUS

Verae sapientiae studio

LECTORI S.

QUO tibi Lector benevole, de novo hocce opere promptior sit juste judicandi facultas, occasionein, qualitatem & usum illius eris mihi paucis monendus. Primum quod attinet est, quod quum decem retrò annis Claudiopoli literarum humaniorum gratia commorarer, præ a- bulque Praeceptore clarissimo doctissimoque viro D. Andrea Portafalmio diligenter & assidue uterer, contigit sæpe numero ut Vir eximie & profunde doctus, in artium & scientiarum encomia longe lateque evagaretur, præclaraque raræ & reconditæ eruditionis suæ Monumenta (compendia videlicet disciplinarum fere omnium à se confecta) familiariter aliquoties privatum ostenderet, unaque ad simile eum tempore præstandum candidè invitaret. Cujus diligentiam aliqua ex parte imitari volens multa ex ejus scriptis in

* 2 meum